

М. Л. ШОСТАКОВСЬКИЙ

*Михайло Леонідович Шостаковський, студент
VI курсу Київського університету права НАН України*

СУТНІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕРЖАВИ: ОСНОВНІ ПІДХОДИ

Нові виклики, що постали перед українською державою, військові дії та втрата значних територій, значної частини промислового потенціалу країни поставили питання щодо самого існування української державності. В цей час особливо актуальним є дослідження сутності держави, з урахуванням різних теорій та підходів до її розуміння.

Питання сутності держави в науковій літературі знайшло широке відображення. Осмислення природи і ролі держави, її устрою, основних тенденцій розвитку держави в сучасних умовах досліджували такі науковці, як Н. Н. Алексєєв, М. І. Байтін, О. М. Бандурка, Д. О. Керімов, В. В. Копейчиков, М. Н. Марченко, Л. С. Мамут, С. А. Осипян, В. І. Пантін, Ю. А. Тихомиров, В. Д. Ткаченко, О. Ф. Скакун, О. А. Фісун, М. В. Цвік та ін. Однак все ж залишаються дискусійними питання про те, що вважати державою, які її сутність і основні ознаки.

Отже, метою цієї статті є аналіз різних підходів до розуміння сутності держави.

Держава є базовим інститутом політичної системи суспільства. Як політичний інститут, вона виникає на ранньому етапі розвитку суспільства, в період розкладу родового строю. Але ж сам термін «держава» вперше з'являється у Новий час в Європі. Спочатку він укорінюється в Іспанії («estado») та у Франції («etat»), пізніше – в Німеччині («Staat»). З самого початку його зміст визначається розвитком сучасної держави. Вихідне латинське слово «status» («стан») поступово набуває нового з значення. Ним визначали прихильників власника влади, потім володіння владою, і нарешті, владу як суспільну функцію. Починаючи з XVII ст., поняття «держава» також означає державну установу. Але крім цього в зміст даного терміна включаються і існуючі до Нового часу значення, у зв'язку з чим зникають більш давні слова «respublica», «civitas», «regimen», «imperium»¹.

Поняття держави є доволі складним і далеко не ординарним. Це зумовлено як складністю і багатогранністю самої держави як явища, так і різноманітним сприйняттям вченими одних і тих саме державно-правових явищ. Крім цього, як справедливо підкреслював відомий австрійський юрист Г. Кельзен, «труднощі у визначенні поняття «держави» поглиблюються ще й тим, що даним терміном здебільшого позначаються різноманітні предмети і явища»².

Поняття «держави» має неоднаковий зміст у різних філософських, правових, соціологічних, політологічних теоріях. Так, Аристотель розумів державу як об'єднання вільних громадян для здійснення управління справами суспільства. Саме через державу, на його думку, реалізується в людях природний потяг до спілкування. В розумінні Е. Канта, держава – це об'єднання багатьох людей, підпорядкованих правовим законам. Сутність держави, на його думку, зводиться до максимальної відповідності державного устрою і режиму принципам права. Г.-Ф. Гегель розглядав державу як втілення ідей розуму, свободи і права. Субстанція держави, за Гегелем, проявляється як абсолютна влада ідеального цілого над одиничним, особливим і кінцевим, над життям, власністю і правами окремих осіб та їх об'єднань. Представники класової теорії держави К. Маркс і Ф. Енгельс наголошували на класовій сутності державної влади. Держава, на їх думку, це комітет, який управляє загальними справами всього класу буржуазії³. Різні погляди на поняття держави зумовлені різним розумінням її сутності. Сутність як філософська категорія означає головне, основне, необхідне в тому чи іншому явищі. Сутність держави – це внутрішній зміст її діяльності, що виражає єдність (спільність, солідарність) загально-соціальних і вузько-класових (соціально-групових) інтересів громадян⁴.

Головне в сутності держави – її змістовна сторона, іншими словами, те, чиї інтереси насамперед дана організація політичної влади здійснює, які пріоритети встановлює в своїй політиці. У цьому зв'язку можна виділити класовий, загальнолюдський, релігійний, національний, расовий та інші підходи до сутності держави. У межах класового розуміння соціальної сутності держави вважається, що держава виникає тоді, коли розвиток економіки досягає визначеного рівня, при якому стає об'єктивно невідповідною система рівного розподілу суспільного продукту, що існувала протягом багатьох тисячоліть. Для подальшого розвитку суспільства стає необхідним виокремлення певного елітного прошарку, який займається лише управлінням на користь певного пануючого класу. При цьому зародження соціальної нерівності, соціальної несправедливості об'єктивно носить прогресивний характер: в умовах ще достатньо низького виробництва праці з'являється, хоча б у частини людей, можливість звільнитись від повсякденної важкої фізичної праці. Це призводить не лише до суттєвого покращення соціального управління, а й до виникнення науки і мистецтва, до помітного зростання економічної і військової могутності такого суспільства⁵.

Отже, виникнення держави завжди пов'язане з появою публічної влади та зі зміною характеру публічної влади з перевтіленням її в політичну владу, яка здійснюється, порівняно з владою первіснообщинного

суспільства, в інтересах, перш за все, привілейованої частини суспільства. Великою проблемою для класового підходу до соціальної сутності держави є східні держави стародавнього світу (і не тільки стародавнього), у яких, з наявних даних науки, випливає, що в них фактично не існувало класів у класичному їх розумінні. У них політична та державна влада перебувала в руках державного апарату (бюрократії та чиновництва, точніше – його верхівки). Щось схоже можна знайти і на інших етапах розвитку державності, і не лише на сході, а й в європейських державах⁶.

Більш прогресивним є загальнолюдовський (або загальносоціальний) підхід, в рамках якого державу можна визначити як організацію політичної влади, що створює умови для компромісу інтересів різних класів і соціальних груп. Тут держава вже використовується в ширших цілях, як засіб для забезпечення головним чином інтересів суспільства, які концентрують запити різних класів і верств, більшості населення країни, вживаючи переважно такий метод, як компроміс. Держава такої сутності, не займаючи однозначної класової позиції, використовується більше як арбітр, який намагається узгодити наявні в різномірній суспільстві протиріччя, конфлікти, колізії⁷.

Звичайно, це поки що більше ідеал, ніж реальність. І держав, які б вже досягли таких висот, на сьогоднішній день немає. Хоча є низка країн, які домоглися в досягненні цієї мети набагато більших успіхів, ніж сучасна Україна. До таких держав можна віднести, наприклад, Німеччину, Францію, Швейцарію, Швецію, Австрію, США та ін.

У рамках релігійного підходу державу можна визначити як організацію політичної влади, сприяюча переважного здійсненню інтересів певної релігії. Так, католицький Вагикан, ісламські держави – Пакистан, Іран, Ірак, Лівія, Судан, Саудівська Аравія та ін. – у своїй політиці керуються більшою мірою релігійними початками⁸.

У рамках національного підходу державу можна визначити як організацію політичної влади, що сприяє переважно здійсненню інтересів б титульної нації за рахунок задоволення інтересів інших націй, що проживають на території даної країни⁹. У якості прикладу можна назвати Росію, де на перший план висунуто інтереси руської нації, а інтереси інших націй (наприклад, українців, корінних народностей Сибіру, та ін.) зневажаються. Йдеться про відсутність шкіл із навчанням на мовах цих націй, про правила, що обов'язковість знання російської мови для заняття державних посад, тощо.

У рамках расового підходу державу можна визначити як організацію політичної влади, що спрямована переважно на здійснення інтересів певної раси за рахунок задоволення інтересів інших рас, які проживають на території даної країни. Прикладом тут може виступати Південно-Африканська Республіка в період режиму апартеїду, правлячі реакційні кола якої проводили політику расової дискримінації щодо корінного африканського населення і значною мірою проти переселенців з Індії. Зокрема, це проявлялося у позбавленні африканців цивільних прав, поміщення їх у резервації або особливі міські квартали, обмеження їх свободи пересування та ін.¹⁰.

Існує й багато інших підходів до розуміння сутності держави:

1. Юридичний підхід. Основні представники: Георг Еллінек, Ганс Кельзен. Період становлення теорії – кінець XIX ст. Сутність держави визначається фікцією юридичної особи. Держава – юридична особа вступає в різні правовідносини. Широке практичне застосування знаходить в міжнародному публічному праві.

2. Плюралістичний підхід. Основні представники: Гарольд Джозеф Ласки, Моріс Дюверже, Роберт Даль, Ральф Густав Дарендорф. Сутність держави в її залежності від різних угруповань людей (страт).

3. Соціологічний підхід (Жан Жак Руссо, Томас Гоббс, Імануїл Кант). Відповідно до даного підходу сутність держави полягає в юридичній персоніфікації народу, детермінованою необхідністю централізації 7 економічних відносин. Роль держави в організації загальнонаціональних завдань і арбітражі соціальних груп.

4. Інформаційно-кібернетичний підхід. Основний представник: Карл Дойч. З позиції цього підходу сутність держави розуміється як кібернетична система введення, обробки і виведення управлінської інформації з наявністю прямих і зворотних зв'язків.

5. Технократичний підхід. Основні представники: Джон Бернхейм, Джон Кеннет Гелбрейт, Олександр Богданов, Деніел Белл, Торстейн Веблен. Період становлення теорії – 20-і рр. XX ст. Основна думка полягає в розподілі членів будь-якого суспільства на керованих і керуючих. Керуючими є професійні менеджери, що володіють знаннями та інформацією. На перше місце ставиться професійна підготовка керуючих кадрів.

6. Елітарний підхід, або теорія елітарної демократії. Основні представники: Гаєтано Моски, Вільфредо Парето, Джованні Сарторі, Хосе Ортега-і-Гассет. Період становлення теорії – 90-і рр. XIX в. Основне положення: неминучість поділу суспільства на більшість, що підкоряється і правлячу меншість (еліту). Для здійснення державної влади необхідні певні знання, досвід, здібності, які є не у всього народу, а тільки у його кращих, елітарних представників, які і допускаються до управління державними справами. При цьому еліта не є однорідною, в суспільстві існує кілька елітарних груп, які ведуть боротьбу за володіння державною владою.

7. Підхід з позиції загального благоденства. Представники: Джон Кейнс, Джон Кеннет Гелбрейт, Артур Пігу. Період становлення теорії – друга половина XX в. Теорія загального благоденства бачить сутність держави у вираженні інтересів усього народу і забезпеченні за державної підтримки високого рівня життя всіх верств суспільства.

8. Теорія конвергенції. Представники: Джон Кеннет Гелбрейт, Раймон Арон, Питирим Сорокін. Відповідно до цієї теорії відбувається зближення сутності держав різних типів.

9. Теорія правової держави. Суть держави полягає в забезпеченні соціальної справедливості за допомогою права, захист прав і свобод людини і громадянина.

10. Теорія соціальної держави (Дж. Кейнс, Г. Ріттер). Розроблена європейською соціал-демократією у 50-і рр. XX століття. Сутність держави полягає в забезпеченні певного консенсусу вищих соціальних цінностей (права людини, свобода, власність, демократія, соціальна рівність і т.п.).

Одна з основних функцій держави при такому підході полягає в значному перерозподілі доходів населення для досягнення мінімального розриву між крайніми по забезпеченості верствами населення.

Таким чином, з аналізу думок про сутність державі можна з упевненістю сказати, що класовий підхід вже себе вичерпав і його час минає. У свою чергу такі підходи, як загальнолюдський, загального благоденства, правової держави, соціальної держави та ін. актуальні й досі і продовжують вивчатися при дослідженні сутності сучасної держави.

В цілому, умови та фактори, що впливають на розвиток суспільних відносин постійно змінюються, при цьому змінюється і сутність держави. Тобто сутність держави не є статичною категорією. Вона постійно змінюється, має багато аспектів і не може бути зведена до якоїсь конкретної теорії.

¹ Клімова Г. П. Держава в політичній системі суспільства / Г. П. Клімова, О. В. Клімов // Гуманітарний часопис. – 2006. – № 3. – С. 95.

² Алексеев Н. Н. Идея государства. – СПб.: Изд-во НОРМА, 2001. – С. 181.

³ Клімова Г. П. Вказана праця. – С. 95.

⁴ Скакун О. Ф. Теорія права і держави: Посібник. КНТ. – 2009 – С. 64.

⁵ Машиков А. Проблеми теорії держави і права. Основи: курс лекцій. – К. : Четверта хвиля, 2008. – С. 42.

⁶ Там само. – С. 43.

⁷ Матузов Н. И., Малько А. В. Теория государства и права: Курс лекций. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2001. – С. 144.

⁶ Там само. – С. 144.

⁹ Там само. – С. 144.

¹⁰ Там само. – С. 145.

Резюме

Шостаковський М. Л. Сутнісна характеристика держави: основні підходи.

У статті здійснено аналіз різних підходів до розуміння сутності держави. Автором зроблено висновок, що умови та фактори, котрі впливають на розвиток суспільних відносин постійно змінюються, при цьому змінюється і сутність держави. Тобто сутність держави не є статичною категорією. Вона постійно змінюється, має багато аспектів і не може бути зведена до якоїсь конкретної теорії.

Ключові слова: держава, сутність держави, підходи до розуміння сутності держави.

Резюме

Шостаковський М. Л. Сущностная характеристика государства: основные подходы.

В статье проведен анализ различных подходов к пониманию сущности государства. Автором сделан вывод, что условия и факторы, влияющие на развитие общественных отношений постоянно меняются, при этом изменяется и сущность государства. То есть сущность государства не является статичной категорией. Она постоянно меняется, имеет много аспектов и не может быть сведена к какой-то конкретной теории.

Ключевые слова: государство, сущность государства, подходы к пониманию сущности государства.

Summary

Shostakovskyy M. The essential characteristics of the state: the main approaches.

The article analyzes different approaches to understanding the nature of the state. The author concludes that the conditions and factors that influence the development of social relations are constantly changing, and this changes the nature of the state. That is the essence of the state is not static categories. It is constantly changing, has many aspects and can not be reduced to any particular theory.

Key words: state nature of the state, approaches to understanding the nature of the state.